

वैदिक दर्शनमा आनन्द (सुख) को स्वरूप

गोविन्दशरण उपाध्याय^१

^१मनोविज्ञान तथा दर्शनशास्त्र विभाग, त्रिचन्द्र क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

Corresponding email: gsu300@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/nutaj.v9i1-2.53854>

लेखसार

सुख, खुसी तथा आनन्द - यी प्रचलित शब्द हुन्, सुखले भौतिक शरीरको, खुसीले मनको र आनन्दले आत्माका गुणहरूको प्रतिनिधित्व गर्छन् : यो वैदिक बुझाइ हो । साधारण रूपमा सुन्दा र प्रयोग गर्दा पर्यायवाचीजस्ता प्रतीत भए पनि वैदिक ऋषिमुनि र आचार्यहरूले उपर्युक्त तिनै विषयवस्तुहरूलाई फरकफरक रूपमा साक्षात्कार गरेका छन् र साक्षात्कारका विधिहरू समेतको विशद चर्चापरिचर्चा गरेका छन् । उपनिषद्हरूले जीवनको प्राथमिक लक्ष्य सुखप्राप्ति, दोस्रो लक्ष्य सुख (रस) प्राप्ति र अन्तिम लक्ष्य नै आनन्द-प्राप्तिको बाटो तोकेका छन् । यो लक्ष्यलाई कसैले आनन्द, कसैले पूर्णता, कसैले मोक्ष, कसैले, मुक्ति, कसैले परमज्ञान, कसैले निर्वाण, कसैले ब्रह्मैकत्व र कसैले अभयपदको प्राप्ति भनेका छन् । भौतिक सुख, मानसिक रस र आध्यात्मिक उत्सवका रूपमा परमानन्द वा ब्रह्मानन्दको प्राप्तिका लागि कर्म, ज्ञान र भक्ति यी तीनवटा मार्गहरू पूर्वनिश्चित छन् । जीवले आफ्नो अभिमुखीकरणका आधारमा उपर्युक्त तीनमध्ये एउटा बाटोमा आफूलाई निमज्ज गर्छ र आनन्दको लक्ष्य प्राप्त गर्छ भूमा-सुखको प्राप्तिको लागि हरेक जीवले स्वतन्त्र रूपमा शारीरिक सुख, मानसिक खुसी (रस) का खुड्किलाहरू पार गर्नेपछि । आनन्द तेस्रो खुड्किलो हो, जहाँबाट खुड्किलाहरूको सधैंका लागि अवशान हुन्छ । निःसन्देह, दर्शनशास्त्री तथा मनोवैज्ञानिकहरूले भूमा-सुखका विषयमा चर्चा गरेका छन् तथापि शरीर र तथा मनभन्दा माथिल्लो तहको पूर्णआनन्दका विषयमा उपनिषद्हरूले बढी चर्चा गरेका छन् । शरीर र मनको सुख त महत्त्वपूर्ण छन् नै । त्यसभन्दा पनि बढी महत्त्वपूर्ण आत्माको सुख (आनन्द) छ भन्ने विषयको प्रतिष्ठा यस अनुसन्धान आलेखले स्थापित गर्ने प्रयास गरेको छ ।

शब्दकुञ्जी: सुख, खुसी, आनन्द, भूमा, वैदिक

विषय परिचय

वैदिक दर्शनअन्तर्गत जैन, बौद्ध र सिखहरू पनि पर्छन् तर यी धार्मिक दृष्टिकोणले वैदिक होइनन् (शर्मा १९७८) । धर्म (पन्थ) फरक हुँदा दर्शन फरक हुँदैन । वैदिक दर्शनको प्रसङ्ग आउँदा जैन, बौद्ध तथा वैदिक संस्कृतिअन्तर्गत विकसित भएका सम्पूर्ण दार्शनिक चिन्तनहरूलाई बुझ्नुपर्छ । धर्मका (Religion) का रूपमा अवैदिकहरूलाई वैदिक धर्मभित्र मिच्च खोज्नु उपयुक्त हुँदैन । सुख, खुसी र आनन्द यी पर्यायवाची हुन् कि होइनन्, पाठकहरूलाई चिन्तन मनन गर्न छुट छ र आफ्नो अभिमत राख्ने स्वतन्त्रता पनि छ । वैदिक साहित्यको अनुशीलन गर्दा सुख, खुसी र आनन्द यी फरकफरक अवस्था हुन्, जस्तो लाग्यो । विज्ञहरूका थप सुझाव

महत्त्वपूर्ण हुने छन्। यद्यपि वैदिक चिन्तनमा सुख र आनन्द यी दुई अवस्थाहरूमा धेरै चिन्तन, मनन भएको छ तर खुसीका विषयमा निकै थोरै सामग्रीहरू छन्।

वैदिक साहित्यले शरीरसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने “अनुकूल वेदना” हरूलाई सुख भनेको छ भने त्यस विपरीतका इन्द्रिय-दत्तहरूलाई प्रतिकूल वेदन (असुख) भनेर पहिचान गरेको छ, मैत्रेय र तेत्तैरीय उपनिषद्हरूले पाँचकोशहरूको पहिचान गर्दा शरीरले अन्न अर्थात् शारीरिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने र शरीरलाई सुखद लाग्ने इन्द्रिय-दत्तहरू (Sensation) सुखका रूपमा (ब्रह्म) नै भनेका छन् भने जन्म, मृत्यु, जरा तथा व्याधिलाई शारीरिक दुःख भनेका छन्। मान्छेले आफ्नो पहिलो साक्षात्कार शरीरकै रूपमा गर्छ। हरेक मान्छेको शरीर भोजनमा आश्रित छ। भोजनको अभावमा शरीर जीवित रहन सक्दैन। भोजन र सुरक्षा यी दुई विषयहरू सहज र सरल रूपमा प्राप्त हुँदा मान्छे, “रमाइलो” तिर अभिप्रेरित हुन्छ। सूक्ष्मरूपमा चिन्तन गर्ने हो भने सुरक्षा तथा भोजनको क्षणिक आपूर्ति हुँदा पनि मान्छेले “रमाइलो” प्राप्त गर्न चाहन्छ र न्यूनाधिकरूपमा प्राप्त गर्छ। यस्तो रमाइलो प्राप्त गर्न मान्छेले आफ्नो शरीर र त्यससँग अभिन्न रहेका इन्द्रियहरूको प्रयोग गर्छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत आलेख मूलतः वेद, उपनिषद्मा प्रस्तुत भएका सुख तथा आनन्द-सम्बन्धी उद्गारबाट प्रत्यक्ष रूपमा मूल तथा नेपाली, हिन्दी एवम् अङ्ग्रेजी अनुवादहरू पढेर तिनलाई स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। साथै विभिन्न मनोविज्ञान तथा सुखवादी, पूर्णतावादी एवं सन्तोषवादी दार्शनिक ग्रन्थ एवं सकारात्मक मनोविज्ञानको पनि प्रत्यक्ष अध्ययन गरिएको छ। सन् २०२३ को जनवरी महिनामा भारतीय गुजरात राज्यको गुजरात विश्वविद्यालयको दर्शनशास्त्र विभागले आयोजित गरेको एकदिने सिम्पोजियममा यस लेखकले प्रस्तुत गरेका विचारहरू तथा अन्य दार्शनिक विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका विचारहरू पनि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ। यसरी यो शोधआलेख तयार पार्ने क्रममा प्रत्यक्ष पुस्तक अवलोकन र प्रवचनहरूबाट सहयोग प्राप्त गरिएको छ।

आनन्दसम्बन्धी मूल विमर्श

इन्द्रियहरूका माध्यमबाट प्रत्यक्षरूपमा प्राप्त हुने सबै अनुकूल वेदनाहरू सुख हुन्। प्राचीनकालदेखि नै विश्वका अधिकांश मान्छेहरू अनुकूल इन्द्रिय वेदनालाई नै अन्तिम सुख ठान्छन्। साधारणतया यस्तो ठम्याइ प्रतिकूल होइन तर प्रतिकूल इन्द्रिय-संवेद्यमा पनि खुसी प्राप्त हुने धेरै अवस्था र व्यवस्थाहरू छन्। सम्पूर्ण रूपमा शारीरिक सुरक्षा प्राप्त हुँदा मान्छेले “सर्व सुखम्” अर्थात् विश्वमा सुखैसुख भरिएको छ, भन्ने अनुभूति गर्छ, दुखानुभूतिको अन्त्य हुन्छ, सम्भवतः यस अवस्थाको प्रतिनिधित्व “बैस”ले गर्छ।

शारीरिक सुखले खुसी प्राप्त हुन्छ भन्न सकिन्छ। मान्छे सुरक्षित छ, अन्नपातको राम्रो व्यवस्था छ। कुनै पनि भौतिक अभाव छैन तर मान्छे खुसी छैन। महङ्गो बिस्तराले निन्द्रा दिँदैन। जतिसुकै शारीरिक सुख प्राप्त भए पनि वृद्धावस्था तथा रोगको अन्त्य हुँदैन। मान्छेको मनमा यी दुई तथ्यहरूले सधैं प्रताडना दिन्छन्। यसको सरल र सहज अर्थ हो, सुख र खुसीमा धेरै फरक हुन्। सुख हुँदा खुसीप्राप्त हुन्छ। खुसी हुँदा सुख प्राप्त हुन्छ तर सुख नै खुसी भने होइन। जिलेबी जति नै सुखदायी भए पनि, सम्भोग जति नै सुखदायी भए पनि वृद्ध र रोगीलाई सुख प्रदान गर्न सक्दैनन्। मानसिक सुखलाई खुसी भन्नुपर्छ। वैदिक शब्दावलीमा खुसीका लागि कुन् शब्द प्रयोग हुन्छ, मैले एकिन गर्न सकिन तर आमोद, आल्हाद, रस वा मोद शब्दहरूमध्ये कुन् बढी उपयुक्त होला विज्ञले प्रस्ताव गर्नुपर्छ। तर मलाई भने खुसीलाई “रस” प्रयोग गर्नु उचित होला कि जस्तो लाग्छ तर मैले भने खुसी शब्द नै प्रयोग गर्दै विषय बुरुने प्रयत्न गर्छु।

उपनिषद्को कोश विज्ञानका आधारमा “मन” तेष्रो कोश हो । मनका विषयमा वैदिक साहित्य विपुल छ । ऋग्वेद, यजुर्वेद तथा अथर्ववेदमा मनको उत्पत्ति, क्रिया र स्वभावका विषयमा प्रशस्त वर्णन पाइन्छ । यजुर्वेदमा “तन्मेनमः शिवः सङ्कल्पमस्तु” अर्थात् मनलाई सङ्कल्पकर्ताको रूपमा पहिचान गरिएको छ भने गीतामा कृष्णले मनको स्वभाव अत्यन्त चञ्चल भएको स्वीकार गरेका छन् । श्रीमद्भागवतले भने “मन नै बन्धन र मोक्षको असली कारण हो” भन्दै मनका स्वभावको वर्णन गरेको छ । साङ्ख्य र योगदर्शनले मनलाई प्राकृतिक अभौतिक वस्तुका रूपमा समेटेको छ, वैदिक दर्शनले मनलाई सङ्कल्पकर्ता, बन्धन र मोक्षको प्रमुख कारण तथा प्रमुखकर्ताका रूपमा स्वीकार गरेपछि मन शरीरभन्दा भिन्न भिन्न अपदार्थ द्रव्य भएको सिद्ध हुन्छ । मन सङ्कल्प कर्ता भएको हुँदा सङ्कल्पजन्य प्रतिज्ञाहरू सफल हुँदा खुसी हुन्छ, उदारहणका लागि मातृत्व शारीरिक रूपले अनुकूल वेदना होइन तर मातृत्व सङ्कल्पजन्य खुसी र प्रतिज्ञा पूर्ण भएको हुँदा सबैभन्दा बढी खुसी प्राप्त हुन्छ ।

आजभोलि मनको विषयमा बढी नै चर्चा हुन्छ, उदाहरणका लागि जस्तो खायो अन्न उस्तै हुन्छ मन, मन पोल्ने, मन रमाउने, मन हल्का हुने, मन चिसो तातो हुने, मन उड्ने, मन भारी हुने आदि शब्दहरूले मनको स्वभाव वा प्रकृति प्रकट गर्ने गरिन्छ । निश्चय नै मनको वैदिक प्रकृतिले अङ्ग्रेजीको “माइन्ड” शब्दसँग त्यति धेरै साम्यता राखेको अनुभूत हुँदैन, माइन्ड शब्दबाट बौद्धिकता प्रकट हुन्छ तर मन शब्द पूर्णतया भावना, संवेग तथा रसको प्रतिनिधित्व गर्छ । फ्राइडले जुन “माइन्ड”को प्रयोग गरेका छन्, त्यो माइन्ड इन्द्रियजन्य सुखानुभूतिमा रमेको मन हो, आजको मितिमा मनोविज्ञान मन भौतिक तत्त्व हो कि अभौतिक तत्त्व हो भन्ने विषयमा अनिर्णित नै छ, केही मनोवैज्ञानिकहरू मनलाई पूर्णतया भौतिक तर रासायनिक प्रक्रिया मान्छन् भने केही आत्मा नै मन भएको विश्वास गर्छन्, जेहोस् पश्चिमा मनोवैज्ञानिकहरू दोधारमा छन् तर साङ्ख्य तथा योगदर्शनले प्रस्टसँग “मन” प्रकृतिको विकृति नै भनेर पश्चिमाहरूको समस्यालाई समाधान गरिदिएको छ तर पाठकहरू प्रस्ट हुनुपर्छ कि मन प्रकृतिको विकार भए पनि परमाणुरहित तत्त्व हो, जसले भौतिक स्थान र समयलाई ओगट्दैन ।

मनका अनुभूतिहरूको (खुसी तथा विषाद) शरीरका अनुभूतिहरू (सुख) भन्दै निकै विशाल हुन्छन्, शरीरले सुख नमानेका, नजानेका, नठाउनेका धेरै संवेगहरू मनका लागि खुसी प्रदान गर्ने हुन्छन्, छान्दोग्य उपनिषद्ले (७.२३.१) जुन “यो वै भूमा तत्सुखम्, नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखम् । भूमा त्वैव विजिज्ञासितव्य इति अर्थात् जुन महान् छ, त्यो नै सुख हो । जुन बृहद् छैन, त्यसमा सुख हुँदैन । भूमा नै सुख हो । अतः भूमा नै जान्न योग्य छ भनेर बोलेको छ, त्यो भौतिक तथा मानसिक सुखानुभूति नै हो भन्न मिल्छ । तैत्तिरीय उपनिषद्ले (६/१) आनन्द ब्रह्मेति व्यजानात् भन्दै आनन्दमयको उपलब्धिका विषयमा अनुभूति प्रकट गरेको छ, ब्रह्मसूत्र (१/१/२) ले आनन्दको प्राप्ति अभ्यासबाट हुन्छ भन्ने प्रतिज्ञा गरेको छ साथै “आनन्दंब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनः ब्रह्मानन्दमा स्थापित भएका विद्वान्हरूलाई कुनै पनि प्रकारको भय हुँदैन भन्दै शारीरिक-सुख, मानसिक-खुसीभन्दा माथिल्लो तहको आनन्दका विषयमा ऋषिहरूले अनुभूति प्रकट गरेका छन् । प्राणकोशको तह मनमा र विज्ञानको तह आनन्दमय कोशमा तिरोहित भएको हो अर्थात् शरीरले शारीरिक सुख, मनले प्राण र मानको खुसी तथा आनन्दले ज्ञान प्राप्ति र त्यो ज्ञानले प्राप्त हुने लोकोत्तरानुभूति आनन्दभिन्न समावेश गरेको छ ।

अब प्रश्न उठ्छ सुख खुसी र आनन्द के एकअर्काका पूरक होइन र ? यसको उत्तर तैत्तिरीय उपनिषद्कै सातौँ आठौँ नवौँ अनुवाकहरूमा प्रस्टसँग दिइएको छ । अन्नं न निद्यात् (७/१), अन्नं न परिचक्षीत (८/१) अन्नं बहु कुर्वीत (९/१) अर्थात् अन्न (भौतिक शरीरको निन्दा नगर्नु अन्न अर्थात् शरीरको परित्याग नगर्नु अन्न अर्थात् शरीरलाई बहुप्रयोजनमा प्रयोग गर्नु भन्दै आनन्दप्राप्तिको लागि शरीरको अखण्डता, स्वास्थ्य तथा निरोगिताको अनिवार्यतालाई स्वीकार गरिएको छ, केही चिन्तकहरू वैदिक चिन्तनमा शरीर र शारीरिक सुखलाई अस्वीकृत

गरिएको छ भन्ने आलोचना गर्छन्, जुन सत्य होइन। अन्न भन्नु नै शरीर हो र शरीर भन्नु नै अन्न हो। धर्मपूर्वक अन्नको सुरक्षण गर्नु नै सुखपूर्वक खुसी (रस) मा र सरस भएर आनन्दमा प्रवेश गर्ने माध्यम शरीर नै भएकोले धर्मपूर्वक यसको पालनका लागि उपनिषदले प्रस्ट आशय व्यक्त गरेका छन्।

असलमा, वैदिक दर्शनले वर्णन गरेको “भूमा सुख” अर्थात् आनन्दप्राप्तिका लागि अन्नमय, मनोमय र विज्ञानमयकोशका चरणहरू पूर्ण गर्ने पछि। स्वास्थ्य शरीरको अभावमा स्वस्थमनको प्राप्ति हुँदैन, स्वस्थ मनको प्राप्तिविना आनन्द प्राप्त गर्न सकिन्न। त्यसैले अन्नमय सुखले प्राणमय, प्राणमय सुखले मनोमय, मनोमय खुसी (रस) ले विज्ञानमय र विज्ञानमय रसले आनन्दमय कोशको अभिप्राप्ति गर्नुपर्छ (तै.उ. ९/५)। जब जीवले पूर्णानन्द प्राप्त गर्छ, त्यसपछि उसले “रसो वै सः” त्यस रसमय, आनन्दमय भूमा सुख (आनन्द) लाई प्राप्त गर्छ। यो आनन्दमा शारीरिक सुख, मानसिक खुसी दुवै तिरोहित हुन्छन्।

यदि कसैले केवल शरीरको सुखलाई मात्र महत्त्व दिन्छ भने यसले मानसिक खुसी प्राप्त त हुन्छ तर त्यो क्षणिक हुन्छ। शारीरिक सुखले आनन्द अर्थात् “भूमा-सुख”को भौतिक छनक दिन्छ। मानसिक सुख अर्थात् खुसी पनि आनन्दकै छनक हो। जबसम्म साधकले शरीर र मनको तहमा सुखानुभूति धर्मपूर्वक प्राप्त गरेको हुनुपर्छ। उदाहरणका लागि “काम” शारीरिक तथा मानसिक दुवै प्रकारका सुखानुभूतिको अवस्था हो तर यदि यो सुखानुभूति धर्मअनुकूल छैन भने आनन्दप्राप्तिको पथमा यसको कुनै पनि उपयोगिता रहन्न। “भूमा-सुख” केवल धर्मपूर्वक सम्पादित भौतिक तथा मानसिक कर्मको बाटोबाट सुनिश्चित हुन्छ।

उपनिषदले आनन्दमयकोशको पनि अतिसङ्क्रमणपछि “स्व”को प्राप्ति हुन्छ भनेको छ -“एतत् आनन्दमयं आत्मानं उपसङ्क्रम्य एतत् विजानीयात्” तर एस्तो उपसङ्क्रमणपछि “जीवतत्त्व” को स्वअस्तित्व रहन्छ कि रहन्न ? वेदान्तका विभिन्न सम्प्रदायहरूमा मतभेद छन् भने आनन्दमय कोशको अभिप्राप्ति नै “निर्वाण, मोक्ष, मुक्ति वा ब्रह्मैकत्व” हो कि ? पूर्णतया भौतिक संसारबाट सधैंका लागि मुक्त भएको जैविक अवस्था हो ? दार्शनिक चिन्तकहरूका बिचमा तीव्र विवाद छ तर “अनन्त-आनन्द” प्राप्त गर्नेपछि र त्यो जीवले प्राप्त गर्नसक्छ भन्ने विषयमा कुनै विवाद छैन।

“आनन्द” जीवको अन्तिम लक्ष्य भए पनि उसको प्राकृतिक स्वभावअनुसार भक्ति, ज्ञान तथा कर्मको प्रवृत्तिमा अङ्गीकृत हुन्छ। भक्तिमार्गमा अभिमुखीकृत स्वभाव भएको व्यक्तिले नवधाभक्तिका माध्यमबाट आनन्दको लक्ष्य प्राप्त गर्छ। नारदभक्तिसूत्रका अनुसार “सा त्वस्मिन् प्रेमरूपा अमृत स्वरूपा च, यन्लब्धा प्रमाता सिद्धो भवति, अमृतो भवति तृप्तो भवति” अर्थात् प्रेमरूप आनन्दको अभिप्राप्तिपछि सम्बन्धित जीव (भक्त) पूर्णतया तृप्त हुन्छ, अमृत हुन्छ, र सिद्ध हुन्छ, प्रेमरूपा भक्तिको अभिप्राप्ति नै भक्ति-ओरिएन्टेसन भएका जीवहरूको “भूमा सुख” हो। यस्ता जीवले आफ्ना आराध्यदेवका कथाको श्रवण, कीर्तन, स्मरणआदि कर्म गरेर “भूमा-आनन्द”को प्राप्ति गर्छ। यो पथ अवलम्बन गर्ने जीवको “जीवत्व” अनन्त हुन्छ तर प्रेमरूपा भक्तिको अमृत प्राप्त गरिसकेपछि पुनः उसले भौतिक संसारमा फर्किनु पर्दैन।

मान्छेका लागि कर्म अनिवार्यता हो। वैदिक विधानअनुसारको कर्मतिर प्रवृत्त भएका जीवहरूले शास्त्रले निर्दिष्ट गरेका कर्महरू गर्छन्। ती कर्महरूको मोक्ष हुन्छ। मीमांसादर्शनले वैदिक विधानअनुसार कर्म गर्नु नै जीवको कर्तव्य हो र जसले कर्मरूपी यज्ञका साधकका रूपमा कर्म गर्छ, उसले भौतिक, मानसिक सुख प्राप्त गर्नुका साथ मोक्ष प्राप्त गर्छ, वैदिक विधानअनुसार कर्म गर्नु नै मोक्ष अर्थात् “भूमा-सुख”तिर अभिमुख हुनु हो। अविचल र सन्देहरहित भएर वैदिक कर्म गर्ने जीवका लागि मोक्ष अर्थात् आनन्द “करतलेस्थित” आफ्नै हातमा

हुन्छ । कर्ममा व्यतिक्रमण भएको भने मोक्ष प्राप्त हुन्छ नै । कर्म गर्नेले आनन्द प्राप्त गर्छ, यसका लागि कुनै ईश्वर, देवता आदिको कृपा, दया वा वरदान आवश्यक छैन । कर्म नै शक्ति हो र कर्म गर्नेले आनन्द प्राप्त गर्छन् । वैदिक कर्मतन्त्रको विशेषता नै के हो भने वैदिक विधिविधानअनुसार कर्म सम्पादन गर्नेले र नगर्ने “फल” ले फल प्राप्त गर्छन् । कर्म गरेपछि फलप्राप्तिबाट ईश्वरले पनि रोक्न सक्दैन । वर्णाश्रमका लागि तोकिएका कर्महरू नै वैदिक कर्तव्य हुन् (गीता १६/२३-२४), जसको विधानले आनन्दको (मोक्ष) प्राप्ति हुन्छ ।

ज्ञानको वास्तविक स्वरूप कस्तो हुन्छ ? यो प्रश्न आज पनि निकै महत्त्वपूर्ण छ । भौतिकवादीहरूले ज्ञानको उत्पत्ति, ज्ञानको काम र सीमा मान्छे, र इन्द्रिय-प्रदत्त (Sensation) सम्म तोकैका छन् भने आत्मतत्त्ववादीहरूले भौतिक ज्ञानका साथै अभौतिक ज्ञानका विषयमा विशद चर्चा गरेका छन् । भौतिकवादीहरूले “सूचना प्राप्ति, सूचना विश्लेषण र सूचना सङ्ग्रह”लाई ज्ञानको मान्यता दिएका छन् भने वैदिक (चार्वाक बाहेक) अनन्त जीवनको अन्तिम र सुदूरलक्ष्य (मोक्ष, निर्वाण, मुक्ति, सामीप्य) अर्थात् भूमा-सुख प्राप्तिलाई ज्ञानको अन्तिम तथा लक्ष्य मानेका छन् । सम्प्रदायअनुसार शब्द फरक होलान् तर “सूचना प्राप्ति, सूचना विश्लेषण र सूचना सङ्ग्रह” को लक्ष्यचाहिँ अनादि आत्मतत्त्वमा अखण्डआनन्द प्रकाशित हुनु नै हो भन्ने प्रस्ट छ । ऋग्वेदले “जिज्ञासा”लाई ज्ञानको पहिलो चरण मानेको छ (मूलर १८९८: ५६३) र अवसानचाहिँ अखण्डआनन्द प्राप्तिलाई बुझ्ने/बुझाउने प्रयत्न गरेको छ ।

भौतिकवादीहरूले पनि पूर्णआनन्द, पूर्णता र पूर्णसन्तोषको अवधारणाको विषयलाई अस्वीकार गरेको देखिन्छ । प्रसिद्ध मनोवैज्ञानिक अब्राहम मास्लोले सबैभन्दा पहिले शारीरिक सुख, त्यसपछि सुरक्षा (प्राण) को सुख, त्यसपछि मानसिक (प्रेमआदिबाट) प्राप्त हुने सुख, चौथोमा गौरव (सेल्फ-एस्टिम) अर्थात् विज्ञानको सुख र अन्त्यमा आनन्दमय (आत्माको) सुखको परिचर्चा गरेका छन् । एउटा मनोवैज्ञानिक भएको र त्यसमा पनि पश्चिमा भएको नाताले आफ्नो यो खोजका लागि उनले उपनिषद्लाई जस दिएनन् र साथै पश्चिमा भौतिकवादी चिन्तनको ट्याबुबाट बाहिर निस्कन नसकेका कारण भूमा-सुखको प्राप्ति (self-actualization) उनले भौतिक र मानसिक शरीरभन्दा माथि उठाउन सकेनन् तर ऋषिमुनिहरू र यदाकदा साधारण व्यक्तिले पनि अनुभव गर्ने सत्य के हो भने शरीर र मनभन्दा माथिल्लो स्तरमा मात्र पूर्णआनन्द, पूर्णसुख वा पूर्णसन्तोषको उपलब्धि हुन्छ । जे-एस मिलजस्ता सुखवादीहरूको पूर्णसूख, कान्टजस्ता पूर्णतावादीहरूको सम्पूर्णता र सन्तोषवादीहरूको पूर्णसन्तुष्टी असलमा उपनिषद्हरूले स्थापित गरेको पूर्णानन्द नै हो ।

साधारणतया धेरै जसोले वैदिक दर्शन जीवनदर्शनलाई दुःखमूलक र लक्ष्यलाई दुःख निवारण मान्छन् तर यो अर्धसत्य मात्र हो, वैदिक जीवनदर्शनको व्यावहारिक पक्षमा दुःखका तुलनामा सुखको परिधि र घनत्व बढी छ । उदाहरणका लागि यदि मान्छेको परमायु १०० वर्षको मान्ने हो भने उसको उमेरको ३५ वर्ष निदाएर बित्ने गर्छ, जुन सुख नै हो । बाल्यकाल, यौवनकाल, प्रौढ र वृद्धावस्थाका केही रोगी क्षणहरूलाई निकाली दिने हो भने समग्रमा सुखको अवधि, परिधि र घनत्व बढी हुन्छ । सम्भवतः उपनिषद्हरूले प्रतिपादन गरेको आनन्दमय कोश अथवा ब्रह्मानन्द वा भूमा-सुखको घनत्व पनि देशकालातीत हुन्छ भन्ने सन्देश दिन खोजिएको हुनुपर्छ । यदि वैदिक दर्शनले दुःखको उठान गरेको छ भने भौतिक, मानसिक र आध्यात्मिक दुःखहरूमा सबैभन्दा बढी र प्रत्यक्षरूपमा शारीरिक र मानसिक दुःखको बढी प्रभाव हुन्छ भने आध्यात्मिक दुःखको प्रभाव कम हुन्छ । ऋषिहरूले धर्म, अर्थ र काम यी पुरुषार्थत्रयको आचरणले भौतिक र मानसिक कष्टहरूको निवारण गर्दै स्वत्वमा अर्थात् मोक्षपुरुषार्थ (आनन्द) मा प्रवेश गर्ने बाटो देखाएको हो । पहिलो र दोस्रो अवस्था सधैं अनुभूत हुनेहुँदा बढी प्राथमिकतामा परेको हो र यस्तो हुनु स्वाभाविक पनि मान्नुपर्छ ।

निष्कर्ष

वैदिक संस्कृति सुखमूलक सभ्यता हो । व्यक्तित्वअनुसार भक्ति, ज्ञान वा कर्मका माध्यमबाट पुरुषार्थ गर्दै पूर्णआनन्द प्राप्त गर्नु नै जीवको अन्तिम लक्ष्य हो । यस्तो लक्ष्य प्राप्त गर्ने क्रममा मान्छेले क्रमशः शारीरिक सुख तथा मानसिक खुसीको प्राप्ति र अनुभूति गर्न अनिवार्य छ तर यो प्राप्ति चाहिँ अनिवार्य रूपमा धर्माचरणमा आधारित हुनुपर्छ । अधर्ममा आधारित शारीरिक सुख र मानसिक खुसी (रस) को ऊर्ध्वगमन हुँदैन । हरेक मान्छेले व्यक्तिगत रूपले पूर्णआनन्द, मोक्ष, मुक्ति, निर्वाण, ब्रह्मानन्द प्राप्तिको प्रयत्न गर्नुपर्छ र यो प्रयत्न शास्त्रीय विधिअनुसार कर्म गरेमात्र उपलब्ध हुन्छ । शरीरक सुखको तुलनामा मानसिक खुसी र मानसिक खुसीको तुलनामा आत्मिक आनन्दको घनत्व हजारौं हजार गुणा बढी हुन्छ । शरीर, प्राण, मन र चिन्तनबाट माथि उठेर मात्र आत्मानन्द प्राप्त हुन्छ । वैदिक संस्कृतिलाई दुःखमूलक भन्ने आरोप अर्धसत्य हो किनभने ऋषिमुनिहरूले भौतिक दुःखहरूका तुलनामा “सुख अर्थात् आनन्दलाई भूमा अर्थात् देशकालातीत” रूपमा बुझेका छन् । समग्रमा आनन्द नै आनन्द व्याप्त छ तर यो आनन्दरूपी सागरमा प्रवेश गर्नका लागि शरीर, प्राण, मन र बुद्धिका सोपानहरू पार गर्नु (त्यागेर होइन) पर्छ, ऋषिमुनिहरूले शरीर, प्राण, मन, बुद्धि र आत्मालाई उत्तरोत्तर महत्त्व दिएका छन् । कुनै पनि वैदिक ऋषिहरूले ऋत अर्थात् आनन्दलाई प्राप्त गर्दा कठोर साधना गरेर उपर्युक्त सोपानहरू पार गरेका थिए । सर्वत्र व्याप्त पूर्णआनन्दको उपलब्धिको लागि व्यक्तिले व्यक्तिगत तवरमा विवेकपूर्ण दृष्टिकोणबाट धैर्य, विनम्रता, सत्य, निरन्तरता तथा जिज्ञासाको उपयोग गर्नुपर्छ । अनिमात्र, कर्म, भक्ति र ज्ञानको उत्सवका रूपमा सर्वत्र व्याप्त “भूमासुख” को प्राप्ति हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- उपाध्याय, गोविन्दशरण (२०७८). *दर्शनशास्त्रको परिचय*. काठमाडौं : जरोकिलो प्रतिष्ठान ।
 ईशादि नौ उपनिषद् (शाङ्करभाष्य २०६८). भारत : गीताप्रेस. गोरखपुर ।
 शर्मा, चन्द्रधर (१९७८). *भारतीय दर्शन*. भारत : मोतीलाल बनारसी दास ।
 शुक्ल, रजनीशकुमार (सन् २०२१). *भारतीय ज्ञान परम्परा और विचारक*. दिल्ली : प्रभात पेपर बुक्स ।
 कुल्ये, ओसवल्ल (सन् २००७). *इन्ट्रोडक्सन टु फिलोसफी*. दिल्ली : भारतीय कला प्रकाशन ।
 मुलर, सर म्याक्स (१८९८). *विजडम अफ इस्ट*. लन्डन : म्याक मिलन कम्पनी ।
 लामा, एचएच दलाई (सन् १९८८). *द आर्ट अफ ह्याप्पिनेस*. अमेरिका : एस्टन प्रेस, अमेरिका ।
 श्रीमद्भगवद्-गीता (वि.स. २०७८). गोरखपुर : गीताप्रेस ।
 श्रीमद्भागवत महापुराण. गोरखपुर : गीताप्रेस ।
 कोम्टे, अगस्ट (सन् २०००). *पोजिटिभ फिलोसफी*. बटोचे बुक्स, किचेनर <https://www.hinduwebsite.com/hinduism/concepts/ananda.asp>